

2 Terrorisme- en radicaliseringsstudies: een explosief onderzoeksveld

B.A. de Graaf¹

2.1 Humor als wapen

In 2017 verscheen een onderzoek dat als relatief nieuwe loot aan de stam van het terrorismeonderzoek beschouwd kan worden: een intrigerend onderzoek naar de manier waarop jihadisten humor inzetten als wapen.² Deze studie is een voorbeeld van cultureel antropologisch onderzoek naar de beleving en leefwereld van radicale salafisten en jongeren met jihadistische sympathieën. In dit geval gaat het om een analyse van de humor die jihadisten gebruiken om hun achterban te mobiliseren, de tegenstanders te demoniseren en de eigen groep te motiveren en op te zwepen. Dit onderzoeksveld – cultureel antropologisch onderzoek naar radicalisering en terrorisme – is net zo fascinerend als notoir ingewikkeld. Fascinerend, want de nieuwsgierigheid en de behoefte aan kennis omtrent motieven, gedrag en netwerken van radicale islamisten is onstilbaar. Hoe herken je de radicaal, hoe gedraagt hij of zij zich, wanneer en waarom zet iemand de stap van radicaal gedachtengoed naar strafbare handelingen? Maar ook ingewikkeld. Want dat strafrechtelijke en veiligheids perspectief is niet iets waar antropologen primair in geïnteresseerd zijn. Neem het werk van Martijn de Koning of Ineke Roex.³ Zij hebben jarenlang geïnvesteerd in contacten en relaties onder salafisten en ondersteuningsnetwerken van terrorismeverdachten en gevangenen (*Behind Bars* bijvoorbeeld), zodanig dat ze soms beschuldigd worden van een te groot begrip of nabijheid voor de gewelddadige ideologie.⁴ Hoe kun je na aanslagen als die op Charlie Hebdo in Frankrijk, op 7 januari 2015, nog neutraal onderzoek doen naar de ‘*jihadi culture*’ van Sharia4Belgium? Toch is dit soort onderzoek cruciaal. Roex en Aarns maken bijvoorbeeld inzichtelijk hoe Sharia4Belgium zich jarenlang kon voordoen als een soort clowneske groep pubers en razend handig speelden met het grijze gebied tussen opruiing en vrijheid van meningsuiting in. Met dit soort onderzoek in handen kunnen autoriteiten, en burgers, zich beter voorbereiden op de omgang met bijvoorbeeld spotprenten over Anne Frank, protestacties tegen optredens van Benno Barnard, of uitlatingen van de Franse cabaretier Dieudonné. In het grijze gebied waar het strafrecht nog (net) niet geldt, proberen jihadistische salafisten, zoals Roex ze

¹ Met dank aan Eva van de Kimmenade. Een veel beknoptere versie (elf pagina's) is verschenen in *Justitiële Verkenningen*.

² Aarns en Roex 2017.

³ Bijvoorbeeld de Koning et al. 2014.

⁴ Kamerman en Kouwenhoven 2016.

beschrijft, te ontregelen, taboes en morele kaders te verbreken en zelf een nieuwe, radicale groepsidentiteit te ontwikkelen. Tegelijkertijd is het ook een ‘coping mechanisme’ waarmee minderheden die zich gediscrimineerd voelen met een tegenaanval op de naar hun gevoel vijandige context reageren en hun bijtende spot inzetten tegen christenen, joden, de NAVO of Vlaams Belang.

Naast alle inzicht en handvaten voor de omgang met dit soort gedrag die deze studie, en soortgelijke antropologische onderzoeken bieden, doet het echter nog iets anders cruciaals: het levert een empirische basis voor verder voerend onderzoek naar terrorisme en radicalisering. Want dat is misschien wel de grootste wetenschappelijke winst. Studie naar terrorisme en radicalisering is namelijk een zeer problematisch veld. En een van de belangrijkste valkuilen voor het wetenschappelijke gehalte en de kwaliteit van dit onderzoek is het gebrek aan bronnen. Noch van de overheid, noch van de terroristen is doorgaans een geordend, geopend archief te verwachten wanneer het om actuele veiligheidsdreigingen gaat. Voor veel onderzoekers, journalisten en wetenschappers, geldt dat ze vanaf de kant de temperatuur van het water moeten proberen te doorgronden en aan terrorlogie doen, zonder grondig onder het wateroppervlak kunnen kijken. Het blijft meestal maar een georganiseerd en beargumenteerd gissen naar wat de terroristen beweegt.

In deze bijdrage zal ik kort de ontwikkeling van het relevante, fascinerende, maar ook explosieve en problematische vakgebied van terrorisme en radicaliseringsstudies beschrijven. Hoewel dit een jong veld is, is het niet te doen om alle relevante publicaties de revue te laten passeren. Het blijft dus bij een samenvatting in grote lijnen, waarbij de internationale trends in onderzoek langs komen en ook de Nederlandse bijdrage aan het veld kort wordt aangestipt. Daarbij wordt meer, en wellicht te veel, weggelaten dan meegenomen. Wel wordt er aandacht besteedt aan de voetangels en valkuilen van terrorismeonderzoek. Het is onmisbaar en noodzakelijk voor iedereen die zich op dit gladde ijs begeeft om zich te verdiepen in de zandbanken der wetenschap waarop dit onderzoekswerk kan vastlopen en waar het om heen moet laveren. Tot slot zullen we ook enkele uitdagingen voor toekomstig onderzoek benoemen.

2.2 Ontwikkeling van een explosief veld

Terrorisme als wetenschap is een jong veld. Bommen en granaten, afkomstig van niet-statelijke actoren ontploften in het verleden al veel vaker, maar pas in de jaren zeventig werden er eerste onderzoeksteams, instituten en professoren benoemd. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw, na de grote golf ontvoeringen, kidnappings, vliegtuigkapingen van Zuid-Amerika tot Europa en de

Verenigde Staten, met aanslagen van Rote Armee Fraktion, de Brigade Rosse, de Weather Underground, Puertoricanen, de Colombiaanse FARC alsmede van rechts-extremistische *lone wolfs* en duistere netwerken (bijvoorbeeld in Italië), boog de Verenigde Naties zich over het fenomeen. Er werden allerlei conventies en overeenkomsten gesloten, maar tot een officiële definitie van terrorisme leidde dit nog niet (pas in 1999 nam de VN een definitie aan).⁵ Onderzoekscentra naar terrorisme en politiek geweld werden opgericht, bijvoorbeeld aan Georgetown University, Washington; Jaffe Center for Strategic Studies, Tel Aviv, en de RAND corporation.

Voordat wetenschappers aan de weg timmerden, zetten overheden de eerste grote onderzoeksteams op om terroristen te profileren. Het was het tijdvak van de eerste toepassingen van de computer voor beleidsdoeleinden. In Duitsland richtte Horst Herold ('*Kommissar Computer*') binnen het West-Duitse *Bundeskriminalamt* een eigen eenheid om gegevens over de RAF op te slaan en te gebruiken voor profileringsdoeleinden en opsporingsonderzoek.⁶ Keith Alexander, de latere directeur van de Amerikaanse NSA was van 1974 tot 1979 in West-Duitsland en zag hoe Herold zijn database, INPOL inrichtte. Die kennis nam hij mee terug naar de Verenigde Staten. Ook het Bundesministerium des Innern van de BRD bracht onderzoekers bijeen om in een serie studies trends en patronen in terrorisme en politiek geweld te destilleren.⁷ Eerste uitkomsten waren opmerkelijk, maar boden niet de houvast voor preventie en opsporing die de instanties ervan verwachtten. De politiek gewelddadige activisten in de BRD waren bovengemiddeld hoogopgeleid, kwamen vaak uit gebroken gezinnen en hadden dikwijls ouders met een naziverleden. In Engeland probeerden de veiligheidsdiensten het Noord-Ierse terrorisme in kaart te brengen. In Israël opende de Mossad de jacht op aanhangers van de PLO, Fatah en Zwarte September nadat in september 1972 voor het eerst live verslag werd gedaan van de aanslag op het Israëliëse atletenteam tijdens de Olympische Spelen in München. De FBI zette onderzoeksteams en infiltranten in om binnen de studentenbeweging, de *Students for a Democratic Society*, de *Black Panthers*, en andere oppositionele en activistische groepen de 'gevaarlijke elementen' eruit te filteren.⁸ Het detectivebureau Pinkerton Global Intelligence Agencies begon in 1970 eveneens een database met gegevens over terroristische aanslagen op te bouwen (later overgenomen door START Maryland, zie onder).

In de jaren tachtig verschenen de eerste grote academische monografieën over terrorisme, politiek geweld en de bestrijding daarvan. Hoogleraren en onderzoekers als

5 Brulin 2011.

6 Hauser 1998.

7 Bundesministerium des Innern 1981-1983.

8 Cunningham 2004; de Graaf 2010.

Brian Jenkins, Richard Clutterbuck, David Rapoport en Martha Crenshaw, Bruce Hoffman, Walter Laqueur legden het fundament voor dat wat anno 2017 het onderzoeksveld terrorismestudies is geworden. In Nederland schreven Alex Schmid, Peter Klerks, en later Erwin Muller⁹ baanbrekende boeken over terrorisme en terrorismebestrijding, over de rol van de media en over het probleem tot een zinvolle definitie van zo'n politiek beladen en omstreden concept als terrorisme te komen.

2.3 Naar een academische definitie

Schmid ontwierp in 1988 een academische consensusdefinitie van terrorisme, door het bestaande corpus aan onderzoek en overheidsbeleid naast elkaar te leggen.¹⁰ Maar tot een algemene politieke erkenning van terrorisme leidde dat vooralsnog niet. Het *High-Level Panel on Threats, Challenges and Change* van de VN schreef in 2004 dat “*lack of agreement on a clear and well-known definition undermines the normative and moral stance against terrorism and has stained the United Nations image*”.¹¹ Hoewel diverse VN-commissies inmiddels wel definities hanteren die door een meerderheid van de lidstaten wordt onderschreven, is in de praktijk nog steeds te merken dat elk bureau er een eigen formulering op na houdt. In 2002 accepteerde de Europese Commissie in een Kaderbesluit een eigen omschrijving, die vervolgens door de meeste EU-staten werd overgenomen. In Nederland bestaat er sinds 2004 een wettelijke definitie van terrorisme:

“Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden”.¹²

Uiteraard komen veel onderdelen van al die definities wel overeen: het gaat om geweld, dreigen met geweld, om ideologische, politieke of religieuze motieven, en om het trachten te beïnvloeden van een publiek, of meerdere publieken. Waar onenigheid over bestaat is de vraag of terrorisme altijd niet-statelijk is, of er in oorlogssituaties zonder meer van terrorisme gesproken kan worden en of het niet eerder om oorlogsmisdaden, of om *insurgency* gaat. En ook over de nexus tussen criminaliteit en terrorisme, en over de (on)mogelijkheid die twee terreinen strikt van elkaar te scheiden, bestaat inmiddels een uitgebreide literatuur. Voor het onderzoeksveld betekent dit dat terrorisme altijd als ‘*essentially conte-*

⁹ Klerks 1989; Muller 2004; Schmid en Jongman 1988.

¹⁰ Schmid 1989; zie ook: Schmid 2004.

¹¹ *United Nations* 2004, p. 51.

¹² Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV).

sted concept' moet worden beschouwd, en als een 'container'-begrip, dat per tijd, plaats en organisatie verschillend wordt ingevuld.¹³ Voor onderzoekers die het fenomeen proberen te beschrijven is het wel degelijk zaak om de bestaande juridische categorieën te herkennen en zich er in het eigen onderzoek toe te verhouden. Niet om die klakkeloos over te nemen of te omarmen, maar om uitgaande van de bestaande definitiemacht van de overheid datgene te bestuderen wat als terrorisme wordt gezien – om wellicht te concluderen dat ook die interpretatie en definitie problematisch kunnen zijn en moeten worden 'gedeconstrueerd'.

Interessant is dat veel van het onderzoek naar terrorisme en politiek geweld in deze eerste jaren historisch van aard was. Terroristische organisaties en terroristen zelf werden 'in context' geplaatst,¹⁴ omdat onderzoekers toentertijd beseften dat aanslagen weliswaar veelvuldig voorkwamen, maar tegelijk statistisch te zeldzaam waren om er algemene algoritmes op te kunnen baseren. Terrorisme was bovendien niet los te zien van persoonlijke, biografische trajecten; evenmin kon het losgemaakt worden van interactiepatronen met de overheid en de samenleving, of van de opkomst van nieuwe media worden bestudeerd. "*Terrorismus ist Provokation der Macht*", schreef Waldmann.¹⁵ Het is theater, vond Jenkins.¹⁶ Met andere woorden: het gedijt alleen in een cultuur van angst en (h)erkenning van de terroristische dreiging. En de manier waarop politie, justitie en het overheidsapparaat erop reageren bepaalt mede het verdere verloop van het geweld, constateerde Della Porta in 1995.¹⁷ Daarom moet dus altijd, om terrorisme te kunnen doorgronden, de bredere sociale, maatschappelijke en historische context erbij worden bestudeerd. Rapoport ging nog verder. Hij identificeerde vier historische golven van terroristisch geweld, waarbij het grote verhaal, de ideologie en de intensiteit van de aanslagen wereldwijd het golfpatroon uitmaakten. Boeken over de communicatie, de cultuur en de stijl van terroristische organisaties verschenen.¹⁸ Maar het bleven niches in de historische en sociale wetenschappen. Journalistieke sensatieboeken, biografieën en autobiografieën van terroristen vonden meer aftrek dan de gedetailleerde casestudies die er her en der verschenen.

2.4 Het 'invisible college of terrorism researchers' dijt uit

Dat veranderde na de aanslagen van '9/11'. Sindsdien is het onderzoeksveld geëxplodeerd, en veel strikter en structureler aan overheidsorganen, subsidies en

¹³ Conolly 1993, p. 10.

¹⁴ Zie Crenshaw (red.) 1995.

¹⁵ Waldmann 2005.

¹⁶ Jenkins 1975, p. 16.

¹⁷ Della Porta 1995.

¹⁸ Rapoport 2004.

consultancies gebonden. Tussen 1990 en 1999 omvatte het ‘invisible college’ van terrorismeonderzoekers wereldwijd zo’n acht vooraanstaande academici, die gezamenlijk tekenden voor circa 500 invloedrijke studies. De meeste artikelen werden overigens door ‘one time authors’ geschreven.¹⁹ Inmiddels is het aantal artikelen, boeken en bijdragen niet meer te tellen. Vanuit een veelvoud aan disciplines leveren onderzoekers hun bijdrage aan het inzichtelijk maken van het fenomeen. Wiskundigen en econometristen bestuderen de waarschijnlijkheid en het risico van aanslagen, de spreiding en de effecten van preventie, zoals het ‘waterbed effect’ (wanneer je vliegvelden beveiligd neemt het aantal autobommen en kapingen toe – een terrorist vindt dus altijd zijn weg).²⁰ Het aantal tijdschriften, centra en instituten nam hand over hand toe. In Nederland nam de Universiteit Leiden de traditie weer op die door Alex Schmid, en later Erwin Muller en Uri Rosenthal (met het COT) was ingezet, en richtte het *Centre for Terrorism and Counterterrorism* (CTC) in 2007 op, met Bob de Graaff, Beatrice de Graaf, en Edwin Bakker (het CTC ging in 2016 op in het Leidse *Institute for Security and Global Affairs*).

Voor onderzoekers zijn er tegenwoordig ook veel meer data beschikbaar. De Universiteit van Maryland nam de database van Pinkerton over, en bouwde met geld van het *National Institute for Justice* in 2005 een enorm onderzoekscentrum op: START, ofwel het *National Consortium for the Study of Terrorism and the Responses to Terrorism*, inclusief een databestand dat alle aanslagen vanaf 1970 tot de dag van vandaag bijhoudt, de Global Terrorism Database. Daarmee beschikte de Amerikaanse overheid over een enorm onderzoeksconglomeraat, onder leiding van de criminoloog Gary LaFree, om big data patronen te genereren, macro-economische verbanden, geografische spreiding en psychologische kenmerken te schikken en te ordenen. Sindsdien lanceert het consortium onophoudelijk actuele en interessante rapporten en verslagen, en onderzoekers kunnen op allerlei manieren de onderzoeksdatabase raadplegen.²¹ Op basis dan geografische data berekenden onderzoekers bijvoorbeeld dat 46% van de aanslagen meestal binnen zo’n dertig mijl van het huisadres worden uitgevoerd.²² Er zijn nog tal van andere organisaties te noemen die gegevens over terrorisme en bijvoorbeeld ‘one sided violence’ verzamelen. Zo heeft *The Human Security Report Project* (HSRP) het *Uppsala Conflict Data Program* (UCDP) gevraagd een dataset met incidenten van *onesided violence* vast te leggen. De gegevens worden vanaf 2005 in het *Human Security Report* gepubliceerd.²³ Big data worden ook op andere wijze gebruikt. *Computational linguistics* proberen bijvoorbeeld linguïstische in-

19 Miller en Mills 2009; Stampnitzky 2016, p. 17-18.

20 Lum, Kennedy en Sherley 2004; Enders en Sandler 2006.

21 Zie de website: www.start.umd.edu/about/about-start.

22 Smith et al. 2008.

23 Zie de website: www.pcr.uu.se/research/ucdp/program_overview/current_projects/human_security.

dicatoren te identificeren die signaleren wanneer iemand zich bezighoudt met de voorbereiding van een aanslag; naarmate die voorbereiding vordert, zo luidt een voorlopige aanname, neemt het gebruik van (hulp)werkwoorden in teksten en postings toe.²⁴

2.5 Radicalisering als toevoeging aan het onderzoeksveld

Een belangrijke kwalitatieve toevoeging aan het onderzoeksveld is sinds de jaren negentig, met een piek na 2001, de introductie van het concept ‘radicalisering’. Met toetreden van de psychologie en sociale psychologie tot het globale college van terrorismeonderzoekers – denk aan Pape, Horgan, Stern, Moghaddam en anderen²⁵ – werden motieven en beweegredenen van terroristen in kaart gebracht. Onderzoek naar terrorisme werd op die manier verbreed met het concept radicalisering, dat daarna al snel net zo omstreden was. Volgens de meeste onderzoekers moet radicalisering als voorveld, als voorafgaand stadium en ontwikkeling in de richting van terrorisme worden geconcipieerd. Volgens David Mandel houdt radicaliteit in: “*to be extreme relative to something that is defined or accepted as normative, traditional, or valued as the status quo*”.²⁶ Borum voegde daar het belangrijke verschil tussen extremism en terrorisme aan toe: “*nearly all terrorists are extremists, but most extremists are not terrorists*”.²⁷

Daarmee sloten terrorismestudies zich aan bij een reeds bestaand onderzoeksveld in Scandinavië, Duitsland en Italië naar (rechts-)extremisme. De *Extremismusforschung* in de BRD en Scandinavië,²⁸ het onderzoek naar politiek geweld en politiek gewelddadig activisme in Italië en de Verenigde Staten²⁹ konden via de brug van het radicaliseringsconcept nu vruchtbaar ingezet worden in het terrorismeonderzoek. Via Marc Sageman en anderen vond Sociale Netwerkanalyse toegang tot het veld.³⁰ Groepen activisten, radicalen en terroristen werden via computerprogramma’s aan elkaar vastgeknoopt, hun contactpunten in kaart gebracht en de interne dynamiek en rollenverdeling bestudeerd.

24 Zie bijvoorbeeld: Cohen et al. 2014.

25 Pape 2006; Horgan 2014; Horgan 2008; Stern 2004; Moghaddam en Marsella (red.) 2003.

26 Mandel 2010, p. 9.

27 Borum 2004.

28 Het Duitse extremismeonderzoek ontstond al in de jaren zeventig met Manfred Funke, ‘*Extremismus und offene Gesellschaft, Anmerkungen zur Gefährdung und Selbstgefährdung des demokratischen Rechtsstaates*’, in: Funke (red.) 1978; Backes 1989; Backes en Jesse (red.) 2005. In Scandinavië zijn vooral Tore Bjørgo, Magnus Ranstorp en Leena Malkki actief: Bjørgo 1997; Bjørgo en Horgan (red.) 2009; Ranstorp 2010; Malkki 2010.

29 Zie bijvoorbeeld: Della Porta 1995, en voor de Verenigde Staten: de *founding father* van het onderzoek naar het naoorlogse politieke geweld aldaar, Gurr 1970.

30 Sageman 2004; Sageman 2008.

Maar tot een consensus leidde dit niet. Was jihadisme nu *top down* of *bottom up* geïnspireerd? Trok Al Qaida wereldwijd aan de touwtjes, waren de aanslagen van Casablanca, Madrid, London, Amsterdam *'leaderled'* of *'leaderless'*? Kan jihadisme zich net als *white supremacism* en rechts-extremisme ook als *lone wolf*-terrorisme manifesteren? En andersom, moeten wetenschappers niet ook meer oog hebben voor de ideologische verdichting en organisatiegraad van gewelddadige rechts-extremisten? Belangrijke debatten werden gevoerd over de vraag of terrorisme en radicalisering vooral worden voortgedreven door de zaak, door ideologie, geloof en politiek; of dat externe financiering, staatssteun en bredere omstandigheden van oorlog of *failed states* niet van doorslaggevend belang zijn om ontstaan van geweld en de consolidatie van terrorisme te verklaren. Radicaliseringsonderzoekers verschillen van mening over de grens tussen radicaliteit en geweld: is dat bereidheid tot geweld en omarming van een radicale ideologie die geweld verheerlijkt, of ligt de grens echt bij de feitelijke aanwending van structureel geweld? Zijn de Moslim Broederschap, de AEL of de Ku Klux Klan terroristische organisaties? Volgens Mandel was radicaliteit *"a tendency to see one's own perspective representing the absolute truth and pure virtue, while other perspectives represent falsehoods and or evils can free one to believe that any sort of action that supports the dominance of that perspective within society is itself a virtuous act"*.³¹ Volgens anderen kan radicaliteit ook een fase in een ontwikkelingspsychologisch traject zijn, een uiting van het ontdekken van een eigen identiteit, en is het veel te deterministisch om radicale activiteiten meteen als uitmondend in terrorisme weg te zetten.³²

Net als bij terrorisme bestaat er in het onderzoek naar radicalisering onduidelijkheid over het onderwerp waar we het over hebben. Gaat het over de intentie en het oogmerk van terroristisch geweld, zoals het in het Nederlandse wetboek is verwoord, of hebben we het over de daad en de dreiging met geweld? Gaat het over het doel van de terrorist, of over zijn middel? Gaat het om religie en ideologie, om dogma's, om praxis van die godsdienstbeleving, of toch om gedragingen en psychologie? Dat onderscheid is heel belangrijk, het trekt een grens tussen de Moslim Broederschap enerzijds, en Jabath al-Nusra of IS anderzijds. Deze groepen hebben dezelfde doelen, maar de laatste twee zijn bereid iedereen uit de weg te ruimen die die doelen in de weg staat. Radicalisering is sine qua non een begrip dat een ontwikkeling en een glijdende schaal markeert. Mensen schuiven op, van politiek niet gewelddadig activisme naar gewelddadig extremisme. Jongeren mogen er best radicale ideeën op na houden, maar wanneer ze van het promoten van die ideeën overgaan tot het uitschakelen van degenen die daartegen zijn, is het gewelddadig radicalisme, en dus strafbaar. Volgens terrorisme-

³¹ Mandel 2010.

³² Van San, Sieckelinck en de Winter 2010.

expert Neumann is “*violent radicalisation a process of changes in attitude that lead towards sanctioning and ultimately the involvement in the use of violence for a political aim*”.³³ Deze definitie is ook in de EU en in Nederlandse wetgeving terug te vinden. Het is de algemeen geaccepteerde definitie die ontoelaatbaar politiek gewelddadig activisme en terrorisme scheidt van niet-gewelddadige vormen van radicalisme en extremisme.

Mede aangedreven door het (sociaal)psychologische onderzoek, is er sinds 2001 ook een industrie ontstaan in het onderkennen en beïnvloeden van deradicalisering-, *disengagement*- of *desistance*-strategieën. In dit onderzoek gaat het om de vraag of een radicaliseringstraject omgedraaid kan worden, gestopt, of omgebogen – en zo ja, hoe. Onderzoekers in Duitsland en Scandinavië hebben met zogeheten exitprogramma’s goede resultaten geboekt bij neonazi’s en rechts-extremisten.³⁴ Dit onderzoek heeft al vroegtijdig gewaarschuwd tegen te simplistische lineaire radicaliserings- dan wel deradicaliseringsmodellen. Niet elke radicaal wordt terrorist en niet elke terrorist heeft een keurig ideologisch radicaliseringstraject doorlopen. De dader van de aanslag in Nice op 14 juli 2016, Mohammed Lahouaiej Bouhlel, bezocht geen moskee en raakte waarschijnlijk slechts heel kort van tevoren in de ban van jihadistisch gedachtengoed, zonder dat hij uitvoerig studie van jihadistische of salafistische teksten had gemaakt. Deradicaliseringsonderzoek moet daarom ook niet alleen iemands religie of ideologie op de korrel nemen. Het is immers echt heel lastig om iemands overtuigingen te veranderen. Het is effectiever om iemand te helpen zijn gewelddadige gedrag te beheersen en te leren aan te passen. Deradicalisering moet dan eerder worden opgevat als ‘*disengagement*’, of als ‘*desistance*’ (een uit de criminologie afkomstig begrip), het zich afkeren van en uittreden uit een terroristische beweging en het verwerpen van geweld als oplossing.³⁵ Of om het afnemen van de aantrekkelijkheid van een terroristische organisatie voor haar achterban. Terrorismen is immers net zo effectief als de mate waarin nieuwe rekruten worden gevonden en gemobiliseerd. Onderzoek moet zich dan richten op het in kaart brengen van factoren die dit verlies van aantrekkingskracht van terroristische groepen en van terroristisch geweld voor individuen mogelijk maken³⁶, bijvoorbeeld via rehabilitatie- en re-integratieprogramma’s.³⁷

Omdat het veld sinds 2001 zo enorm is uitgedijd, nemen we hier de vrijheid de types onderzoek in te delen in drie categorieën, waarbij de categorie gedefinieerd wordt door het niveau waarop de analyse van terrorisme plaatsvindt (en

33 Neumann et al. 2007, p. 6.

34 Zie bijvoorbeeld: Rommelspacher 2006.

35 LaFree en Miller 2008; Horgan 2008, p. 4; Cronin 2009.

36 Zie bijvoorbeeld: Demant et al. 2008.

37 Zie bijvoorbeeld: Veldhuis 2016; Weggemans en de Graaf 2016.

niet door de onderzoeksmatige methode of discipline waarmee dat gebeurt). Elk niveau is relevant voor een beter begrip van oorsprong, ontwikkeling en gevolgen van terrorisme – en elk niveau genereert ook zijn eigen onderzoeksvragen en controverses. Voordat we aankomen bij de voetangels en valkuilen van dit onderzoeksveld, hieronder eerst een kort overzicht van de drie doorslaggevende categorieën van terrorisme-onderzoek.

Macroniveau

Het eerste type onderzoek richt zich op het brede plaatje, op de algemene condities en context waarbinnen terroristische organisaties ontstaan en gedijen. Volgens sommige theorieën kunnen dit soort macro-economische krachten direct tot processen van radicalisering leiden, volgens andere theorieën moet er nog wel onderscheid worden gemaakt tussen condities en directe oorzaken (*precipitants*). Volgens Albert Bandura's *social learning theory*, zijn mensen die in gewelddadige gebieden leven en dagelijks aan terrorisme onderhevig zijn veel sneller geneigd zelf dit soort gedragingen over te nemen; ze gaan terroristische leiders en daders imiteren, en groeien op in een cultuur waar aanslagen en gewelddadig activisme wordt verheerlijkt.³⁸ In gebieden waar weinig sprake van overheidsgezag is, waar rebellen en opstandelingen eigen vormen van *governance* hebben opgezet (*'rebel governance'*) worden jongeren inderdaad direct meegenomen in het brute geweld van de straat. Conflicten en botsingen tussen gangs, politie-eenheden, militias, paramilitairen en stakingen kunnen een klimaat genereren waar een machocultuur van wapens en geweld als de maat aller dingen wordt beschouwd. Onderzoek hiernaar richt zich op *failed states*, op oorlog als *'precipitating factor'* voor terrorisme en geweld, en op *'rebel governance'* als alternatieve bronnen van staatsgezag en socialisatie van jongeren op het pad van geweld.³⁹

Theorieën die aanzetten op macroniveau worden ook wel als *'root cause theories'* gedefinieerd, zoals Crenshaw in een invloedrijk artikel in 1981 stelde.⁴⁰ Dit soort theorieën die vanuit de politiek en de journalistiek nog weleens erg versimpeld worden weergegeven, bezien de ontwikkeling van terrorisme vanuit grote structurele verklaringsperspectieven. *'Root causes'* voor terrorisme kunnen dan armoede zijn, discriminatie en uitsluiting, oorlog of zoals hierboven vermeld, *failed states*. Gebrek aan een sociaal vangnet, onderwijs of politieke rechten zorgt voor een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van terroristische organisaties.⁴¹ Soms zijn dit soort theorieën wel erg monocausaal opgezet, waardoor

³⁸ Bandura 1977; Voor de brug naar terrorismeonderzoek: Victoroff 2005.

³⁹ Hoffman 1998; Piazza 2006; Piazza 2008; Voor het verband tussen terrorisme en *'rebel governance'* zie: Terpstra 2016.

⁴⁰ Crenshaw 1981.

⁴¹ Burgoon 2006; Abadie 2006; Krueger en Maleckova 2003.

ze geen recht meer doen aan de complexe werkelijkheid. Andere macrolevel theorieën laten meer ruimte voor meerstemmigheid en nuance. *National culture theory* geeft bijvoorbeeld inzicht in hoe collectieve culturen de neiging tot het vormen van ‘*in- and out-groups*’ in een samenleving bevorderen, en hoe individualistische culturen juist geweld binnen de eigen groep genereren.⁴² Andere studies richten zich over de ontwikkeling van religieuze voorstellingen, ideologische narratieven en apocalyptische (doem)scenario’s die als brandstof voor radicale groepen fungeren.⁴³

De vraag is natuurlijk wanneer ‘*absolute*’ condities omslaan in daadwerkelijke ‘*precipitating factors*’. Zo kunnen theorieën over relatieve deprivatie en oppressie verklaren waarom groepen mensen in actie komen wanneer ze zich meer identificeren als ‘*outcasts*’. Niet de feitelijke of absolute sociale of economische onderdrukking, maar de gevoelde discriminatie en uitsluiting kunnen een bepaalde groep aaneensmeden en mobiliseren tot geweld tegen de mainstream samenleving en elite. In dit geval kan relatieve deprivatie op macroniveau verklaren waarom jongeren uit welvarende, westerse landen, die zelf ook niet bovenmatig armoedig zijn, zich identificeren met geloofsgenoten in Syrië en Irak en vanuit solidariteit met onderdrukking aldaar de wapens op willen nemen als ‘*foreign fighter*’, of als ‘*homegrown*’ terrorist. Zo staan dus niet algemene, ‘objectieve’ omstandigheden, maar de interpretatie daarvan door groepen in de focus van het onderzoek, dat daardoor ook weer meer sociaalpsychologisch van aard moet zijn.⁴⁴

Over het algemeen zijn ‘*mass level theories*’ geschikt om trends en patronen op de langere termijn, over een groter gebied in kaart te brengen, en te koppelen aan een toe- of afname aan incidenten van terroristisch geweld. Het gaat deze theorieën om het verwerven van inzicht in sociale, economische, militaire en politieke krachten, om religieuze, ideologische en culturele voorstellingen, om infrastructurele condities (is er internet?), om demografische ontwikkelingen (is er een overschot aan jonge mannen?) die bevolkingen in hun geheel raken en op nationale of zelfs transnationale schaal tot radicalisering en terrorisme leiden. Interessant aan deze theorieën is dat ze het voor onderzoekers mogelijk maken oorzaken en gevolgen van terrorisme in internationaal vergelijkend opzicht te analyseren. ‘*Root causes*’-theorieën moeten kritisch worden gebruikt; omdat in grote sociaal-economische verklaringsmodellen de ruimte voor subjectieve interpretatie en collectieve betekenisgeving kan ontbreken.⁴⁵ Maar met de hedendaagse databases erbij kunnen ze niettemin tot belangrijke inzichten

42 Gelfand et al. 2013.

43 De Graaff 2012; Juergensmeyer 2003.

44 Zie bijvoorbeeld: Moghaddam 2005.

45 Bakker 2004; Bjørge (red.) 2005.

leiden, bijvoorbeeld dat oorlog en *'failed states'* sterk correleren met de gebieden waar de meeste aanslagen plaatsvinden. Anno 2016 zijn dat Irak, Syrië, Jemen, Afghanistan en Pakistan. Zo bezien is het starten van een militaire interventie niet meteen een recept dat leidt tot een afname van terroristische incidenten in de regio.

Microniveau

Het blijft verbazingwekkend hoe vaak elk debat na een grote aanslag begint en eindigt met de vraag wie er wanneer een terrorist wordt, en hoe we dat kunnen voorkomen. De focus van politiek, overheid en samenleving ligt toch in de hoofdzak bij het individu. Sla de kranten er maar op naar. Ligt het aan iemands opleiding, achtergrond, geloof, ouders, of vrienden. Of is iemand gewoon verward en het spoor bijster? Onderzoek op microniveau sluit bij die maatschappelijke behoefte aan individuele verklaringen aan: hoe kun je terrorisme verklaren vanuit specifieke psychologische karaktertrekken, pathologieën of cognitieve kwaliteiten van een persoon? Radicaliseringsonderzoek is voortgekomen uit de (sociale) psychologie en focust op patronen van vervreemding, radicalisering, de bereidheid tot het omarmen van geweld en het zoeken van aansluiting bij gewelddadige groepen. Radicalisering is dan het resultaat van individuele keuzes, persoonlijkheidskenmerken, ervaringen of pathologieën. Dit soort interne aandrijvende krachten in de richting van terrorisme kunnen worden getriggerd door externe omstandigheden, zoals het verlies van een moeder, kind of de ervaring van huiselijk geweld. Maar dit soort gebeurtenissen worden geïnternaliseerd gedurende de ontwikkeling als adolescent en manifesteren zich vervolgens eerder indirect in iemands psychologie of cognitieve functies, dan dat ze als onmiddellijke oorzaak voor het (willen) plegen van een aanslag moeten worden gezien. Hoe precies het verband tussen radicalisering, interne en externe omstandigheden en iemands pathologische of gedragspsychologische kenmerken moet worden gezien, verschilt per theorie.

'Rational choice theory' gaat er bijvoorbeeld vanuit dat iemand er redelijk bewust voor kiest om zich bij een terroristische beweging aan te sluiten – omdat het de beste beschikbare optie is om iets te bereiken (erkenning, roem, status, geld, verandering). Pape heeft bijvoorbeeld onderzocht dat het voor Palestijnse jongeren in een situatie van uitzichtloosheid, armoede, wonend in een vluchtelingenkamp met een gezin met veel kinderen lonend kan zijn voor zijn of haar familie om zich aan te melden voor een zelfmoordaanslag. Met zo weinig andere opties beschikbaar kan zo'n 'onbeduidende' jongere een status bereiken als martelaar. Hij verdient voor zichzelf een plaats in het hiernamaals en voor zijn familie een toelage en respect van de omgeving.⁴⁶ Voor sommige Tsjetsjeense vrouwen was

⁴⁶ Pape 2003.

terrorisme bijvoorbeeld de enige ‘eerzame’ uitweg nadat ze waren verkracht, verkocht of als slaaf warden behandeld binnen de paternalistische clanstructuren waarbinnen ze waren opgegroeid.⁴⁷

Andere psychologische benaderingen zien lidmaatschap van een terroristische organisatie als een ‘*identity stabilizer*’ voor jongeren met een laag zelfvertrouwen, of voor jongeren die zichzelf als (onderdrukte) minderheid beschouwen.⁴⁸ Aansluiting bij een groep extremistische jongeren kan een manier zijn om ergens bij te willen horen, om de eigen identiteit een ‘boost’ te geven. Het kunnen leunen op de identiteit van de groep, van een ‘sterke’ en ‘succesvolle’ ideologie (jihadisme, *white supremacy*, Tamil Tijgers) kan een adolescent een gevoel van vertrouwdheid, saamhorigheid, van zingeving en doel in het leven geven. Volgens sommigen had Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Theo van Gogh in 2004, last van zo’n instabiele identiteit. Verlies van zijn moeder, GGZ-problematiek en een behoefte zich te laten gelden uitten zich bij Bouyeri in zijn optreden als wrakende gerechtigheid. Hij hoopte zo status en martelaarschap te verwerven. Voor anderen was hij een loser en een verwarde eenling. Dit wordt ook wel het ‘Herostratos syndroom’ genoemd, de intense behoefte om wraak, roem en erkenning te bereiken, ‘*15 minutes of fame*’, het liefst op wereldwijde schaal.⁴⁹

Ander onderzoek graaft dieper in de wijze waarop mensen hun gedrag kunnen controleren en beheersen. Victoroff heeft erop gewezen dat sommige personen minder goed in staat zijn om cognitieve functies te ontwikkelen die gewelddadig en agressief gedrag in toom houden. Dat betekent dat sommige jongeren sneller zullen doorslaan in het toepassen van geweld en sneller met terroristische organisaties sympathiseren. Zij hebben een geringere ‘*capacity to control impulses and comport one’s behavior to social expectations*’. Cognitieve flexibiliteit, aldus Victoroff, hangt samen met iemands tolerantie voor ambiguïteit. Lage cognitieve flexibiliteit betekent dat iemand sneller behoefte heeft aan zekerheid en uniformiteit. Dat kan zich uiten in een voorkeur voor racistische en etnocentrische opvattingen. Een dergelijke gepolariseerde zienswijze brengt iemand ertoe sneller absolute uitspraken over goed en kwaad te doen, bijvoorbeeld.⁵⁰

Het voordeel van dit soort (sociaal)psychologische theorieën is dat ze de focus verleggen van algemene verklaringsmodellen naar individuele trajecten van radicalisering. Ze zijn daardoor concreter en geven – posthoc in ieder geval – meer houvast. Die trajecten kunnen worden voortgedreven door pathologische stoornissen, zoals narcisme. Terroristen kunnen eenvoudigweg als ‘*attention and no-*

47 Speckhard en Akhmedova 2006; de Graaf 2012, p. 155-188.

48 Bijvoorbeeld Schwartz, Dunkel en Waterman 2009.

49 Richardson 2006; zie ook: Borowitz 2005.

50 Victoroff 2005, p. 26.

velty seekers' worden geduid, als jongeren die verslaafd zijn aan de prikkel van geweld en avontuur, aan de *'thrill of action'*. Het nadeel van deze theorieën is evenwel dat er altijd een passende theorie bij een aanslag of dader kan worden gevonden. Je vindt altijd wel een theorie die bij je terrorist past. Daarom moet op dit niveau sterk worden gewaakt voor dat wat de Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman als *'hind sight bias'* beschrijft, het 'ik-wist-het-allang-effect'. Met terugwerkende kracht is er in iedereen wel een zorgwekkend detail of karaktertrek te ontwaren, en met de kennis van nu kan elk nog zo kleine of exotische detail als fase in het radicaliseringstraject worden geduid. Terwijl dit soort details nooit waren opgevallen wanneer iemand die aanslag niet had gepleegd.⁵¹

Een ander nadeel van dit soort theorieën is dat ze toch vooral de interne beweegredenen en aandrijvende krachten achter een radicaliseringstraject belichten, en te weinig oog hebben voor het bredere perspectief van de groep of de sociaal-politieke en culturele omstandigheden. Maar vooral is het heikel om aan dit soort theorieën, hoe interessant ook, te veel verklarende en voorspellende waarde te hechten met het oog op beleid en bestuur. Tot op heden heeft geen enkel land of organisatie – ook niet degene met de torenhoge budgetten – de heilige graal van het profileren van terroristen ontdekt. Daarom is het werken met microlevel-theorieën niet genoeg.

Mesoniveau

Dat brengt ons bij het mesoniveau, het radicaliseringsproces op groepsniveau. Statistisch gezien zijn terroristische organisaties verantwoordelijk voor meer incidenten, over een langere periode, dan individuen. Georganiseerd geweld is uiteraard bij uitstek onderhevig aan allerlei soorten groepsdynamieken. Deze familie van theorieën richt zich dan ook meer op sociale omstandigheden en krachten dan op de binnenwereld van het individu alleen. Op dit niveau gaat het om processen van socialisering, van interactie, en om de combinatie van groeps- en persoonsontwikkelingen – waarbij ook nadrukkelijk een verschil wordt gemaakt tussen de verschillende rollen binnen een groep. Er bestaat een verschil tussen betrokkenheid of lidmaatschap van een terroristische groep en het plegen van aanslagen. Sommige personen kunnen deel uitmaken van een netwerk, maar alleen bij logistiek en transport bijvoorbeeld worden betrokken.⁵²

Social movement theorie (SMT), bijvoorbeeld, ziet radicalisering als een proces dat wordt gefaciliteerd en geconditioneerd door sociale netwerken en door de omstandigheden waar binnen terroristische groepsleiders jongeren weten te rekruteren en mobiliseren. Terroristische bewegingen reageren op politieke op-

⁵¹ Roese en Vohs 2012; de Graaf en Geraerts 2011.

⁵² Taylor 2010.

portunities en beperkingen; ze trachten die ruimte op te rekken om resources te mobiliseren om de groep steviger neer te zetten. Dat kan gaan om het werven van geld, fondsen, nieuwe leden, of om meer bekendheid voor de eigen boodschap en ideologie, of om het simpelweg creëren van naamsbekendheid en notoriteit. SMT kent twee benaderingen, een *top down*-benadering waarbij radicalisering het resultaat van actieve werving en selectie door een soort leiderschap is (denk aan Core Al Qaida, de IRA, of de BR en de RAF in hun beginfase). Maar er is ook een *bottom up*-benadering mogelijk, die de aandacht vestigt op patronen van vriendschap en kameraadschap, of relaties binnen clan- en etnische structuren die iemand tot aansluiting bij een terroristisch netwerk bewegen. Strategische narratieven worden via internet, via ‘makelaars’ en rekruteerders ingezet om diverse deel- en doelpublieken te bereiken – of kunnen juist tot het uiteenvallen van organisaties leiden.⁵³ Sociale netwerk-theorieën leggen uit hoe dat gaat, welke rolverdeling er binnen een terroristische organisatie bestaat, en wanneer een netwerk hecht genoeg is om slagvaardig te zijn. Doosje en anderen hebben in 2006 een overzicht van theorieën over sociale identiteit, alsmede theorieën over sociale dynamieken gepubliceerd, die ertoe leiden dat individuen in groepsverband aan processen onderhevig kunnen zijn waardoor ze sneller tot risicovol gedrag neigen.⁵⁴

Buys, Demant en anderen hebben een analyse van vraag en aanbod losgelaten op de *lifecycle* van een terroristische organisatie. Bij de juiste match tussen een ‘*demand and a supply side*’ groeit de beweging. De ‘aanbodzijde’ bestaat dan uit het charismatisch leiderschap, een geoliede *command* en *control*, een pakkend verhaal en goede strategie, alsmede uit een aanbod aan rollen en ‘klusjes’ of ‘banen’ binnen een terroristisch netwerk. Ook moet een effectieve organisatie genoeg aanbod aan scholing en training kunnen organiseren. De ‘vraagkant’ gaat over de toevloed van jongeren die behoefte hebben aan avontuur, zingeving, aan mensen die geld en support willen verlenen en belangstelling voor de activiteiten hebben.⁵⁵

Belangrijk onderzoek is gedaan op het snijvlak van terrorisme en contraterro-risme, en terrorisme en criminaliteit. De interactie tussen terroristen en hun bestrijders, op de wijze waarop er in de loop van een radicaliseringstraject nog een omkeer mogelijk is, een re-integratie of een uittrede, is van grote invloed op de levensduur van een terroristische organisatie. In *Theater van de angst* heb ik laten zien hoezeer repressie van overheidszijde (echte of gevoelde) tot nieuwe rondes van wraakneming en geweld kan leiden.⁵⁶ Ook Della Porta heeft aan

53 Demant en de Graaf 2010.

54 Meertens, Prins en Doosje 2006; zie ook: Tajfel en Turner 1986.

55 Demant et al. 2008.

56 De Graaf 2010.

die interactiepatronen diverse studies gewijd. Terrorisme gedijt in situaties van onrecht, wanorde en anarchie – daaraan ontlede terroristische netwerken hun gezag, hun legitimatie en hun narratieven van onrecht en vergelding.

Dit mesoniveau is voor het ontwikkelen van een effectieve, doelmatige en rechtmatige bestrijding van terrorisme (zowel in de sfeer van preventie, handhaving en reactie erop) van cruciaal belang. De grootste schade wordt namelijk aangericht door terroristische groepen – hoe dramatisch aanslagen van *lone wolfs* ook kunnen zijn. Ook individuen radicaliseren vooral en het snelst binnen netwerken en groepen. De *'terrorism life span'* is bij groepen ook langer: groepen zijn in staat nieuwe leden te werven en te rekruteren. *Lone wolfs* plegen zelfmoordaanslagen en zijn dan 'weg'. En zelfs het begrip *'lone wolfs'* moet zeer terughoudend worden gebruikt; zelfs bekende eenlingen als Anders Breivik positioneerden zichzelf als leden van een (verzonnen) gemeenschap van gelijkgezinden. Wat op groepsniveau ook in toenemende mate sinds 2013 speelt, toen de oorlog in Syrië en Irak tot de vestiging het kalifaat leidde en duizenden *foreign fighters* begon aan te trekken, is de verwevenheid van terroristische groepen en organisaties met georganiseerde misdaad. Die *'terror-crime'*-nexus uit zich bijvoorbeeld in de 'radicalisering van criminaliteit', het omscholen van bekende criminelen uit het wapenhandel- en drugsircuit tot jihadist. Of in de toenadering van terroristen tot criminele netwerken die hen aan geld, wapens en andere benodigdheden kunnen helpen.⁵⁷

Heel belangrijk aan deze discussie is de trend om terrorisme niet alleen uit een combinatie van theologie/religie en sociaal-psychologische radicaliseringsmechanismen te verklaren, maar om in ieder geval analytisch terrorisme van religie en theologie los te koppelen.⁵⁸ Uiteraard is het 'grote verhaal' van terrorisme religieus of ideologisch gedreven, en dat mag ook niet genegeerd worden. Maar om te begrijpen hoe terroristische netwerken en trajecten functioneren, en waarom welke jongeren wel en andere niet worden aangetrokken, is ook het verband met criminaliteit en *peer group pressure* van belang. Radicalisering is in dit verband een concept dat te snel vanuit risicobestrijding en veiligheidsbeleid wordt gereduceerd tot simpele verklaringsmodellen (het is de religie, de psycho-

⁵⁷ Vergelijk Basra, Neumann, en Brunner 2016.

⁵⁸ Zie voor de discussie over religie en terrorisme: Roy, O., *Al-Qaeda in the West as a youth movement: The power of a narrative*, MICROCON Policy Working Paper No. 2 November 2008; Gunning, J. en R. Jackson, *What's so "religious" about "religious terrorism"?*, *Critical Studies on Terrorism* 4(3) December 2011; Sedgwick, M., *Al-Qaeda and the nature of religious terrorism*, *Terrorism and Political Violence* 16(4) 2004. Zie ook: *New York Times*, *That Ignoramus. 2 French Scholars of Islam turn Bitter Rivals* 12 juli 2016.

logie). De meer complexe samenhangen met criminaliteit en gevoelde uitsluiting moeten op dit onderzoeksniveau in kaart worden gebracht.⁵⁹

Ook de rol van de media is op dit niveau van groot belang. Uiteraard was en is internet, en zijn de sociale media cruciale vehikels voor individuele radicaliseringstrajecten. Maar meestal steken er toch terroristische organisaties en netwerken achter de sites, de chats en de apps die er worden ontwikkeld om jongeren te verleiden zich aan te sluiten bij radicale groepen. Net zoals Schmid en Jenkins al in de jaren zeventig en tachtig stelden, en Richardson in 2006, is aandacht de zuurstof voor terroristen.⁶⁰ Media zijn hun platform, hun wapen, en hun voedingsbodem. Studie van de interactie tussen verschillende types media, de snelheid van een radicaliseringstraject, en de vraag naar groepsvorming en voorbereiding zijn nog steeds hard nodig.

2.6 Contraterrorisme

Niet zelden wordt onderzoek verricht op een combinatie van de hierboven genoemde analyseniveaus. Diverse historische studies, zoals het baanbrekende werk van Hoffman, *Inside Terrorism*,⁶¹ neemt zowel de grote structurele veranderingen op politiek en sociaal-economisch niveau mee, als de interne dynamiek van een Al Qaida, en besteedt dan ook nog aandacht aan individuele radicaliseringstrajecten van terroristen. Ook David Rapoport heeft in zijn beschrijving van de 'Four Waves' van terrorisme duidelijk gemaakt dat het om een samengaan van meerdere factoren gaat: demografie, cultuur, maar ook 'political opportunity structures', en om 'leiders' met een sterk verhaal en een charisma, zoals Bin Laden. In dit soort studies waarin het om het traceren van processen en ontwikkelingen over een langere periode gaat, wordt ook wel duidelijk dat terrorisme zich altijd in interactie met zijn bestrijders ontwikkelt, en met de rechtstatelijke structuren waarin terroristen of terrorismeverdachten opereren, iets wat Della Porta en Crenshaw ook al constateerden.

Sindsdien is er minstens net zo veel onderzoek naar praktijken, principes en effecten van contraterrorisme verschenen. Studies zoals die van Ganor⁶² proberen rechtstreeks bij te dragen aan een effectievere inzet van ct-instrumenten. Zijn boek biedt terrorismebestrijders een 'manual' en een 'guide' om hen zoveel mogelijk scenario's en handvaten aan te reiken bij de besluitvorming en inzet

59 Zie de goede en kritische reflectie van Kundnani, A., *Radicalisation. The journey of a concept*, *Race & Class* 2012, 54(2), p. 3-25.

60 Schmid en De Graaf 1982; Richardson 2006; zie ook: Weinhauer, Requate en Haupt (red.) 2006.

61 Hoffman 2006.

62 Ganor 2011.

van contraterrorismemiddelen. Ook Alexander kwam al snel met een serie van casestudies waarin hij ‘best practices’ op het gebied van ct-beleid uit tien landen verzamelt.⁶³ Andere studies zijn veel kritischer, en proberen na te denken over een betere balans en inbedding van executieve bevoegdheden op het gebied van veiligheid in een rechtstatelijk kader dat ook privacy en burgerrechten beschermt.⁶⁴ In mijn studie *Theater van de angst* (later bewerkt en vertaald als *Evaluating Counterterrorism Performance*) laat ik zien hoe terrorisme in Duitsland, Nederland, Italië en de Verenigde Staten werd bestreden, en hoe daarbij de ‘performativiteit’ en de impact van terrorismebestrijding de ontwikkeling van geweld en tegengeweld mede beïnvloedde. Als terrorisme theater is, kan ook terrorismebestrijding via de inzet van middelen en maatregelen de samenleving en verschillende deelgroepen korter of langer ontregelen en mobiliseren rond thema’s van angst en onveiligheid. Dat is soms nodig, maar versterkt de impact van de terroristische dreiging en kan de legitimiteit en doelmatigheid van beleid ondermijnen.⁶⁵ ‘*Terrorism and the Rule of Law*’ is daarmee een heel eigen vakgebied geworden, waaraan ook veel Nederlandse juristen (vanuit het strafrecht, internationaal recht, etc.) bijdragen.⁶⁶ Ook maatschappelijke organisaties, zoals Amnesty International of Privacy First, dragen hun onderzoeksmatige steentje bij aan deze discussie door rapporten over misbruik van executieve bevoegdheden aan de orde te stellen (wanneer het gaat om omstandigheden in detentiecentra bijvoorbeeld).⁶⁷

2.7 Voetangels en valkuilen

Bij alle rijkdom van het onderzoeksveld zoals hierboven in veel te grove pennenstreken in beeld gebracht, moeten we erkennen dat het vakgebied is ondermijnd met een aantal gevaarlijke voetangels en valkuilen.

Nabijheid tot de macht

Ik begin met de eerste, en grootste valkuil, waar het vak vanaf het begin mee heeft gekampt. Dat is de nabijheid tot de macht. De meeste onderzoekers en studies op dit vlak waren vaak afkomstig uit de conflict studies, strategic studies, militaire en politieke geschiedenis, internationale betrekkingen en veiligheidsstudies. Dat betekent dat vanaf het begin terrorismeonderzoekers vaak werden voortgedreven door een intellectuele en praktische nabijheid tot de westerse

63 Alexander (red.) 2002.

64 Ignatieff 2004.

65 De Graaf 2010.

66 Onder andere: Elies van Sliedregt, Erwin Muller, Maartje van der Woude, Marianne Hirsch Ballin, Bibi van Ginkel, Quirine Eijkman.

67 Vergelijk bijvoorbeeld: Amnesty International 2017.

macht. De verwevenheid van media, overheid, consultants en onderzoekers, van private en publieke sector, maakt het vak van terrorismestudies per definitie een terrein van toepassing. Terrorisme als vak ontstond doordat overheden worstelden met hun handelingsverlegenheid. Wat moest er gebeuren in tijden van aanslagen en toenemende radicalisering? Noam Chomsky riep zijn collega's al in die jaren ter verantwoording. Was het niet zo dat zij met hun definities van terrorisme en radicalisering zich alleen richtten op niet-statelijke actoren, en daarmee overheden academische onderbouwing voor repressie leverden, terwijl ze anderzijds met hun onderzoek staten en regeringen ontzagen, want terrorisme was per definitie niet dat wat de staat deed?⁶⁸ Chomsky had en heeft een punt. Terrorismeonderzoek kwam, zoals we zagen, in de jaren zeventig op in de context van de eerste pogingen van autoriteiten om doordachte programma's en middelen ter preventie te ontwikkelen, en om die autoriteiten in de bestrijding, opsporing en inlichtingenverzameling bij te staan. Politici en bewindslieden werden gepusht door bange electoraten die wilden weten waar zich de volgende terrorist schuilhield, en hoe je een maatschappij tegen aanslagen kon wapenen; zo ontstond bijvoorbeeld het recente onderzoeksconcept '*resilience*', veerkracht – een term die door onderzoekers over het algemeen als (te) *fuzzy* en problematisch wordt beschouwd.⁶⁹ Zo heeft elke golf van terrorisme een nieuw veiligheidscomplex van overheid, experts en consultants, alsmede de bijbehorende methodologie en terminologie voortgebracht. Wetenschappelijke onderzoeksa-genda's worden mede daardoor opgesteld, denk aan de enorme budgetten die er binnen Horizon 2020 voor toegepast terrorisme- en radicaliseringsonderzoek worden weggelegd, en waar de zoektocht naar academische reflectie dikwijls is ingeruild voor ongefundeerde daadkracht en 'praktische relevantie'.

Uit het besef van deze nabijheid tot de macht is overigens wel een eigen subdiscipline ontstaan, de *Critical Terrorism Studies* (CTS), die analoog aan de *Critical Security Studies*, de 'macht' en het orthodoxe terrorismeonderzoek met argusogen volgen. Onderzoekers in deze discipline van CTS deconstrueren discoursen van macht en tegenmacht, ondermijnen de te simpele toepassing van (bijvoorbeeld) lineaire radicaliseringsschema's en zijn een poortwachter tegen een te grote symbiose tussen onderzoek, politiek en beleid. Ze laten zien dat terrorisme als begrip altijd in de context van overheidsmacht wordt gedefinieerd, en dat de personen en groepen die als terroristen worden vervolgd en aangemerkt ook als activisten, soms ook als oppositionelen of dissidenten met een emancipatoire agenda kunnen worden gezien – denk aan Tsjetsjeense of Oeigoerse groepen die door Rusland respectievelijk China worden onderdrukt.⁷⁰

68 Chomsky 1986; zie ook: Herman en O'Sullivan 1989.

69 Vergelijk Malkki en Sinkkonen 2016.

70 Vergelijk Jackson, Smyth en Gunning (red.) 2009.

Hybris van de onderzoeker

Met het oog op zo veel relevantie, urgentie en ook gewoon onderzoeksgeld, kunnen terrorisme-onderzoekers snel carrière maken en hoogmoedig worden. Wanneer die hybris wordt gekoppeld aan het structurele probleem van de empirische basis, ontstaat er een fundamenteel academisch probleem. Dat uit zich op verschillende wijze. Zo zijn er steeds weer onderzoekers, meestal nieuwkomers of zij-instromers, die menen een ‘*unified theory*’ van terrorisme of radicalisering te kunnen aanbieden. Zij kunnen met slimme camera’s terroristisch gedrag herkennen en mogelijke daders opsporen. Zij kunnen met veel geld databases bouwen en radicalisering ontrafelen. Zij weten dat het aan armoede, islam, opleiding, etc. ligt. Het probleem van dergelijke monocausale, simplistische benaderingen is dat ze dikwijls lijden aan het hierboven reeds genoemde fenomeen van de ‘*hind sight bias*’. Bij gebrek aan statistisch materiaal zijn onderzoekers zo blij met een handvol witte zwanen, dat ze de zoektocht naar zwarte zwanen staken. Nassim Taleb heeft overtuigend beschreven hoezeer terrorisme een fenomeen van *outlier incidents* is.⁷¹ Toch leidt elke aanslag tot een nieuwe hausse aan overmoedige onderzoekers en dito overheden die dat onderzoek maar wat graag aan hun achterban willen presenteren. Die hybris combineert dus goed met de handelingsverlegenheid van politici en bewindslieden.

Verlokking van de vrije markt

Koppel schaarse data aan de verlokkingen van de vrije markt, en je hebt een radicaliseringsindustrie. Allerlei bureautjes die staalkaarten ontwikkelen, deradicaliseringstrainingen aanbieden en ex-jihadisten of radicalen in de aanbieding hebben, gedijen goed in het klimaat van angst en onzekerheid na grote aanslagen. Hordes consultants en veiligheidsexperts hebben – vaak na een carrière binnen de krijgsmacht of politie – het terrein van opleidingsbureaus en deradicaliseringstrainingen betreden. Vooral in de Verenigde Staten valt de wildgroei van cursussen terrorisme en contraterrorisme in het oog. Maar ook in Nederland maken adviesbureau gretig gebruik van de subsidies die er in het veld te vergeven zijn voor handzaam onderzoek dat een verbetering van het interventievermogen belooft. Tegelijkertijd is het ontstaan van dit soort bureaus ook wel verklaarbaar. Onderzoeksprogramma’s aan universiteiten lopen meestal jaren achter de feiten aan, omdat het voorbereiden en aanvragen van onderzoeksgelden in de academische circuits (via EU-gelden, NWO- of WODC-projecten) vaak jaren duurt. Ook het inhuren van staf voor de korte termijn en voor het snel uitvoeren van interviews en enquêtes loopt via de academische kanalen moeizamer en is aan veel strengere ontslagbepalingen gebonden dan bij commerciële bedrijven.

⁷¹ Taleb 2008. Zie ook de discussie daarover in: Lindaas en Pettersen 2016.

In Nederland bestaan naast de leerstoelen terrorisme, radicalisering en conflict-studies aan de universiteiten ook al sinds jaren onderzoeksbureaus die op het grensvlak van de vrije markt en de overheidssector opereren, zoals het door Rob de Wijk opgerichte The Hague Centre for Strategic Studies (HCCS), RadarAdvies, of meer in het publieke domein: TNO, Clingendael en het Verwey Jonker Instituut. En zo zijn er nog veel meer. Dikwijls vervullen hoogleraren ook brugfuncties tussen academia en deze onderzoeksinstituten.

Onaanraakbaarheid van het thema

Lastiger nog dan de verlokkingen van het snelle, te gestroomlijnde onderzoek voor de vrije markt is het fenomeen van de publieke gevoeligheid van het thema. Terrorismen, in het bijzonder de dreiging van jihadistisch geweld, is zo gepolitiseerd en beladen dat juist in tijden van crises, en net na aanslagen, wanneer bezinning en reflectie hoognodig is, een soort ‘*need for closure*’ ontstaan die geen kritiek of afwijking van de heersende framing wil. Na aanslagen is de druk om tot snelle, eensluidende oplossingen te komen hoog, en is het heel moeilijk om alternatieve scenario’s aan te bieden. Zo wordt het thema voor onderzoekers steeds lastiger om publiekelijk, in talkshows, op publieke fora of op scholen te bespreken. Het is niet alleen een zogeheten koffieautomatenonderwerp, waar iedereen meent verstand van te hebben en dat in een pitch bij de koffietap gaarne met de expert wil delen. Het is ook een onderwerp waar je al snel iets heel erg wel, en ook iets heel erg niet van moet vinden om niet het terrein van de geaccepteerde en genormeerde meningen uitgezet te worden. Toen Maarten van Rossem in Nederland op de avond na de aanslagen van ‘9/11’ verklaarde dat het geen oorlogsdaad was, of toen de Duitse componist Karlheinz Stockhausen de aanslagen op het World Trade Center als ‘het grootse kunstwerk ooit’ kwalificeerde, was het land te klein.⁷² Ook docenten bespeuren de druk om terrorisme in het klaslokaal te mijden, of er heel omzichtig mee om te gaan. Nu is omzichtigheid en terughoudendheid, empathie voor gevoeligheden en botsende identiteiten in de groep geen luxe en ook geen nadeel bij dit thema. Maar wanneer het thema daardoor voor serieuze onderzoekers of opvoeders onaanraakbaar wordt, dan legt reflectie het af tegen angst en politieke en sociale druk. In tijden van groeiende polarisatie en ‘*identity politics*’ moeten terrorismeonderzoekers soms erg hun best doen niet op grond van hun eigen vermeende rechte of linkse identiteit bij voorbaat gediskwalificeerd te worden. Onderzoekers worden zo ook in toenemende mate afhankelijk van de moed van universiteitsbestuurders en geldschieters om politiek onwelgevallig of controversieel onderzoek in ieder geval in beginsel te ondersteunen.

⁷² Van Rossem, op NOS en RTL, 11 september 2001; Stockhausen, 16 september 2001, op een persconferentie in Hamburg.

2.8 Aan en over de horizon

Wat zijn we eigenlijk aan het onderzoeken, welk probleem zijn we aan het oplossen – en voor wie? Terrorismewetenschappers zouden veel sterker die prealabele vraag moeten beantwoorden. Wat zijn we aan het doen? Een paar recente voorbeelden van onderzoekers en studies maken duidelijk dat die meta-vraag nadrukkelijker gesteld mag worden, en ook in de berichtgeving en mediaverslaglegging aan de orde moet komen. Neem het onderzoek van Ruud Koopmans in Berlijn. Dit internationale en belangwekkende onderzoek brengt radicale ideeën en attitudes in beeld. In de discussie in de media wordt – mede door Koopmans zelf – niettemin te vaak de stap gezet naar niet onderbouwde doembeelden over de islam als geheel. Ook wordt niet duidelijk verschil gemaakt tussen attitudes enerzijds, en het daadwerkelijk voorbereiden en uitvoeren van geweld en revolutie anderzijds. Percentages worden simpelweg opgerekt of net even anders geïnterpreteerd.⁷³

Uit het onderzoek van Schuurman over de ideologie van de Hofstadgroep bleek dat lidmaatschap van dit netwerk niet op grond van religie of ideologie per se te verklaren viel, maar afhing van de toevallige aanwezigheid van contacten in de buurt, met vrienden of andere netwerken.⁷⁴ Anders dan de publieke opinie wil, hield niet elk ‘lid’ van de Hofstadgroep er radicale ideeën op na. En slechts één persoon pleegde echt een aanslag, Bouyeri. Schuurman pleitte daarom voor een veel kritischer en terughoudender gebruik van het begrip radicalisering, en een veel grondiger studie van primaire bronnen. Volgens hem kon dat begrip beter door fundamentalisering worden vervangen – omdat radicalisering als model eerder beleidsvorming dan de verdieping van het wetenschappelijke inzicht dient. Radicaliseringsmodellen lossen de handelingsverlegenheid van overheden op, niet die van wetenschappers. Politie, justitie, inlichtingen- en veiligheidsdiensten en coördinatoren denken onderling inderdaad heel verschillend over nut en noodzaak van deze categorie. Sommige overheidsdiensten zouden liever een opwaardering van het begrip sekte of fanatisme willen zien. Anderen zien meer heil in een doordenking van het verband tussen misdaad en politiek geweld. De Copenhagen *School of Securitization* (en het tijdschrift *Security Dialogue*) heeft ons genoeg methodes aan de hand gedaan om die verschillende vormen van framing en politieke agendasetting, alsmede de ‘assemblages’ die ontstaan rond bepaalde soorten dreiging, te onderzoeken.⁷⁵

Het vervangen van het ene omstreden begrip door een ander lost de problematiek van de politieke gevoeligheid van de definitie natuurlijk niet op. De on-

73 Bijvoorbeeld: Koopmans 2015; Huygen 2016; de Koning 2013; de Koning 2017. Zie ook: www.wzb.eu/en/research/migration-and-diversity/migration-integration-transnationalization/projects/six-country-immigrant-int.

74 Schuurman 2017.

75 Goede voorbeelden zijn: de Goede 2012; Amoores en de Goede (red.) 2008.

derliggende vraag is namelijk die van de *'Deutungshoheit'*. Wie gaat erover, wie heeft het laatste woord, en hoeveel afstand kunnen onderzoekers nog creëren ten aanzien van de overheersende politieke en publieke druk om terrorisme op een hele bepaalde manier in te vullen. Ernstig en ontwrichtend geweld dat politiek, religieus of ideologisch is gemotiveerd, los je niet met een andere definitie op. Maar je kunt het pas serieus onderzoeken als je oog hebt voor de context en de processen van *'labelling'*. Want waarom wordt de ene aanslag zo snel vergeten of zelfs gebagatelliseerd en van de politieke agenda afgevoerd, en leiden andere incidenten tot grote overheidsprogramma's? Ook de bouwers van de *Global Terrorism Database* benadrukken het belang van contextualisering en van gevoel voor de historische geworteldheid van definiëringen.⁷⁶

Daarom moet toekomstig onderzoek naast aandacht voor dit metaniveau er ook op beducht zijn het vak niet te laten uitdrogen door het primaire bronnenonderzoek te verwaarlozen, en alleen met theorieën en bestaande databases te werken. Over de precieze beweegredenen en patronen van uitreizigers sinds 2013 is nog te weinig bekend.⁷⁷ Dat brengt mij terug bij het onderzoek dat aan het begin van dit hoofdstuk werd genoemd, het cultureel antropologische veldonderzoek. Roex, Aarns en De Koning doen hun best te begrijpen wat de salafistische of jihadistische tegencultuur uitmaakt, wat de regels van de groep zijn, hoe zo'n groep zich identificeert en waartegen ze zich afzet. Wat betekent ideologie en religie in de praktijk van *'foreign fighters'*? Gaat het om principes en waarden die de ongelovige diskwalificeren en de geesten voor geweld rijp maken? Of gaat het om een religieuze praxis die houvast en identiteit en gemeenschap biedt? Zo'n gemeenschap kan dan nog steeds gevaarlijk en gewelddadig (en dus strafbaar) zijn, maar de rol en functie van religie kunnen met dit soort onderzoek beter worden begrepen en geduid. Annelies Moors bracht de rol van vrouwen in digitale netwerken in kaart, een sterk onderbelicht en veel te weinig onderkend thema. Onderzoeksters als Jessica Stern, Anne Speckhard, Achmadova legden de basis voor onderzoek naar vrouwelijke zelfmoordterroristen en hun relaties binnen de terroristische organisatie. Er is op dit moment dringend meer kennis over de rol van vrouwen op de sociale media en het internet nodig. Maar hoe krijgt de onderzoeker toegang tot dit soort netwerken, zonder zelf te diep of te ver in die wereld verzeild te raken?⁷⁸ Toch blijkt uit onderzoek van Roex dat dit soort veldwerk wel echt nieuwe inzichten oplevert in de mechanismen van samenhang, identiteit, religie en geweld binnen dit soort netwerken.

⁷⁶ LaFree, Dugan en Miller 2015.

⁷⁷ Een goed begin is: Bakker en de Bont 2016.

⁷⁸ Een van Moors' onderzoeksters, Aysha Navest, poseerde sinds 2006 als IS-sympathisant op het net, sympathiseerde met de gewelddadige jihad, maar ontkennde dat later. Voordeel van deze islamitische onderzoekster was dat ze 22 radicale vrouwen het onderzoek inbracht. Nadeel was dat er te weinig openheid was over haar eigen positie, en dat ook de reproduceerbaarheid van het onderzoek niet mogelijk is, want de vrouwen wilden en willen alleen met Navest praten. Zie: Kouwenhoven 2017.

Toekomstig onderzoek naar terrorisme en radicalisering kan meer bronnenmateriaal genereren via andere disciplines, bijvoorbeeld via het neurologische onderzoek naar de werking van het brein, bijvoorbeeld bij adolescenten. Ook hier geldt overigens meteen dat de nabijheid tot de macht een risico is (bijvoorbeeld van het *Defense Advanced Research Projects Agency* (DARPA) dat met miljarden budget onderzoek doet naar *neuroscience, computers and robotics*). Een bredere basis voor empirisch onderzoek kan ook worden gelegd met een geografische uitbreiding van de onderzoeksgroepen. Dat vereist nog ingewikkelder veldwerk en talenkennis, want hoe zit het bijvoorbeeld met de Oeigoeren, de islamistische netwerken in Indonesië en andere opstandelingen en groepen die in Jemen, Somalië en Nigeria als terroristisch worden neergezet door de overheid? Daarvoor zijn talenkennis en veldonderzoek echt vereist.

Tegelijkertijd moet uitgaande van de hierboven geïdentificeerde valkuilen en voetangels hybride, commerciële en politieke druk worden vermeden. Bijvoorbeeld door onderzoek naar terrorisme en radicalisering niet direct aan het perspectief van veiligheid, strafrecht en vervolging te koppelen, maar er ook pedagogische benaderingen op los te laten. Radicalisering kan een coping mechanisme zijn voor jongvolwassenen die op zoek zijn naar hun wortels, hun plek in de samenleving, zonder dat ze daadwerkelijk op zoek zijn naar slachtoffers of mogelijkheden om aanslagen te plegen. Ook kan terrorisme en radicalisering nog sterker vanuit het gezichtspunt van communicatiestrategie en beïnvloeding worden beschouwd. In het huidige klimaat van *'fake news'* en samenzweringstheorieën biedt terrorisme een wereldbeeld dat dikwijls heel aantrekkelijk inspeelt op noden en behoeften van het doelpubliek. Hoe moeten autoriteiten daarmee omgaan? Wat zijn de middelen en mogelijkheden om alternatieve framingsvormen aan te bieden, wanneer het gaat om islam, het kalifaat, of om andere vormen van extremisme en verheerlijking van geweld?

Recente andere vormen van onderzoek richten zich minder op veiligheid en bestrijding maar op praktijken van *governance*. Te denken valt daarbij aan studie naar het interventievermogen van diverse overheidsdiensten. Wat gebeurt erin welk stadium van het terroristische traject, en welke *'best/worst practices'* zijn daaruit af te leiden? Hoe verlopen de opsporings- en vervolgingstrajecten, wat gebeurt er precies voor, tijdens en na een terroristisch proces waar toch dichotome uitspraken worden gedaan over wat er wel of niet als terrorisme wordt veroordeeld?⁷⁹ Hoe werkt het detentiesysteem, en wat kunnen we over de bestaande rehabilitatieprogramma's zeggen?

79 De Graaf en Schmid 2016.

Ondanks de focus op het micro- en mesoniveau, zijn toch de lange lijnen van terrorismeonderzoek het waard nog diepgaander bestudeerd te worden. Hoe ontwikkelt framing van terrorisme en onveiligheid zich, wanneer en onder welke condities laten samenlevingen zich mobiliseren rond thema's van angst, onveiligheid en polarisatie? Wat is precies de samenhang tussen groepsvorming, individuele radicaliseringstrajecten en de politieke, economische en culturele situatie in een land door de tijd heen? Bommen gaan al meer dan een eeuw af, maar wanneer zijn de mensen er bang voor, en wanneer ontstaat er een behoefte aan 'beleid'? Is terrorisme niet ook een probleem van demografie – ontstaat de bezorgdheid over de terroristische dreiging niet juist ook op momenten dat er ineens grote groepen nieuwkomers bestaande verhoudingen en identiteiten, en ook verworvenheden op het spel zetten? De theorie van Rapoport naar de opkomst, consolidatie en het afvlakken van terroristische golven door de tijd heen is nog nooit verder historisch onderzocht; dat zou met nieuwe programma's en databases verder kunnen worden uitgewerkt. Wat drijft zo'n nieuwe golf van terrorisme aan: is het perceptie, zijn het nieuwe media, nieuwe wapens, nieuwe technologieën of de opkomst van nieuwe neigingen tot centralisatie en controle aan de kant van overheid en samenleving? We kunnen ons inmiddels afvragen of terrorisme niet een intrinsiek euvel is van de welvaartsstaat; en of het veiligheidsapparaat niet per definitie als ijzeren ruggengraat van de verzorgingsstaat dit soort bedreigingen nodig heeft? Is het niet zo dat instituties zelf bijdragen aan de vormgeving van oppositie, alternatieve vormen van *governance*, van geweld? Strategische *Studies*, *Security Studies*, de historische wetenschap en de letteren bieden goede handvaten dit verder uit te werken.

2.9 Tot slot

Belangrijk om mee te nemen bij al deze overwegingen is dat terrorismewetenschap in een behoefte voorziet. Onderzoek naar terrorisme en radicalisering geeft duiding en betekenis in kritische situaties. Wanneer dit onderzoek niet zou bestaan, zou het morgen worden uitgevonden. Maar bij alle nut, noodzaak en relevantie rust op onderzoekers in dit veld – of ze nu binnen de academia, onderzoeksinstituten, de overheid of op de vrije markt opereren – de plicht om zoveel mogelijk die wazigheid en mistigheid van het thema te benadrukken. Terrorismen en radicalisering zijn omstrede, beladen en gepolitiseerde thema's. Bij handelingsverlegenheid in politiek en beleid moeten wetenschappers die zichzelf en hun vak serieus nemen weerwoord bieden tegen simplificaties, monocausale en lineaire verklaringmodellen.

Terrorisme- en radicaliseringsonderzoek heeft twee zaken nodig: een hart en een hoofd. Dat hoofd moet nieuwe empirische bronnen aanboren, en context

geven. Het hart moet beseffen dat het onderzoek speelbal is van de macht, en dat de onderzoeker dus zelf ook impliciet of expliciet kleur moet bekennen. Wat kan, moet en mag het doel van het onderzoek zijn: Begrijpen van pubers, legitimeren van nieuwe wetgeving, reageren op de schreeuw om meer maatregelen, of het willen meehappen uit de ruif van subsidie? Het mag (bijna) allemaal, wanneer de onderzoeker er maar transparant over is. Dat de onderzoeker onderdeel uitmaakt van die assemblage van terroristen, verdachten, bestrijders, bevolking, politiek en experts staat vast. Als maar duidelijk is voor de onderzoeker en de buitenwereld waar de onderzoeker staat, en hoe hij of zij zich tot democratie en rechtsstaat verhoudt.

Literatuurlijst

- Aarns, P. en I. Roex, *Als ik iemand beledigd heb, dan was dat mijn bedoeling: Sharia4Belgiums ideologie en humorgebruik*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2017.
- Abadie, A., 'Poverty, political freedom, and the roots of terrorism', *The American Economic Review* 2006, 96(2), p. 50-56.
- Alexander, Y. (red.), *Combating terrorism: Strategies of ten countries*, Michigan: The University of Michigan Press 2002.
- Amnesty International, *Dangerously disproportionate: The ever-expanding security state in Europe*, London: Amnesty International 2017.
- Amoore, L. en M. de Goede (red.), *Risk and the war on terror*, London/New York: Routledge 2008.
- Backes, U., *Politischer Extremismus in Demokratischen Verfassungsstaaten: Elemente einer Normativen Rahmentheorie*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1989.
- Backes, U. en E. Jesse (red.), *Vergleichende Extremismusforschung*, Baden-Baden: Nomos 2005.
- Bakker, E. en R. de Bont, 'Belgian and Dutch jihadist foreign fighters (2012–2015): Characteristics, motivations, and roles in the war in Syria and Iraq', *Small Wars and Insurgencies* 2016, 27(5), p. 837-857.
- Bakker, E., 'Zin en onzin van de zoektocht naar oorzaken van terrorisme', *Internationale Spectator* 2004, 58(11), p. 542-547.
- Bandura, A., *Social learning theory*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall 1977.
- Basra, R., P.R. Neumann en C. Brunner, *Criminal pasts, terrorist futures: European jihadists and the new crime-terror nexus*, London: ICSR 2016.
- Björger, T., *Racist and right-wing violence in Scandinavia: Patterns, perpetrators, and responses*, Oslo: Tano Aschehoug 1997.
- Björger, T. (red.), *Root causes of terrorism: Myths, reality and ways forward*, London/New York: Routledge 2005.

- Bjørge, T. en J. Horgan (red.), *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*, London: Routledge 2009.
- Borowitz, A., *Terrorism for self-glorification: The herostratos syndrome*, Kent: Kent State University Press 2005.
- Borum, R., *Psychology of terrorism*, Tampa: University of South Florida 2004.
- Burulin, R., 'Defining 'terrorism': The 1972 General Assembly debates on 'international terrorism' and their coverage by the New York Times', in: Baybars-Hawks, B. en L. Baruh, (red.), *If it was not for terrorism: Crisis, compromise, and elite discourse in the age of 'war on terror'*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2011, p. 12-30.
- Bundesministerium des Innern, *Analysen zum Terrorismus*, 3 delen, Bundesministerium des Innern, Opladen: Westdeutscher Verlag 1981-1983.
- Burgoon, B., 'On welfare and terror: Social welfare policies and political-economic roots of terrorism', *Journal of Conflict Resolution* 2006, 50(2), p. 176-203.
- Chomsky, N., *Pirates and emperors: International terrorism in the real world*, New York: Claremont Research and Publications 1986.
- Cohen, K., F. Johansson, L. Kaati en J.C. Mork, 'Detecting linguistic markers for radical violence in social media', *Terrorism and Political Violence* 2014, 26(1), p. 246-256.
- Conolly, W.E., *The terms of political discourse*, Princeton: Princeton University Press 1993.
- Crenshaw, M., 'The causes of terrorism', *Comparative Politics* 1981, 13(4), p. 379-399.
- Crenshaw, M. (red.), *Terrorism in context*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press 1995.
- Cronin, A.K., *How terrorism ends: Understanding the decline and demise of terrorist campaigns*, Princeton: Princeton University Press 2009.
- Cunningham, D. *There's something happening here: The new left, the Klan, and FBI counterintelligence*, Berkeley: University of California Press 2004.
- Della Porta, D., *Social movements, political violence and the state: A comparative analysis of Italy and Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.
- Demant, F., M. Slootman, F. Buijs en J.N. Tillie, *Teruggang en uittrede: Processen van deradicalisering ontleed*, Amsterdam: IMES 2008.
- Demant, F. en B.A. de Graaf, 'How to counter radical narratives: Dutch deradicalization policy in the case of Moluccan and Islamic radicals', *Studies in Conflict & Terrorism* 2010, 33(5) p. 408-428.
- Enders, W. en T. Sandler, *The political economy of terrorism*, New York: Cambridge University Press 2006.
- Funke, M., 'Extremismus und offene Gesellschaft: Anmerkungen zur Gefährdung und Selbstgefährdung des Demokratischen Rechtsstaates', in: Funke, M. (red.), *Extremismus im Demokratischen Rechtsstaat*, Düsseldorf: Droste 1978, p. 15-46.

- Ganor, B., *The counter-terrorism puzzle: A guide for decision makers*, New Brunswick/London: Transaction Publishers 2011.
- Gelfand, M.J., G. LaFree, Fahey, S. en E. Feinberg, 'Culture and extremism', *Journal of Social Issues* 2013, 69(3), p. 495-517.
- Goede, M. de, *Speculative security: The politics of pursuing terrorist monies*, Minneapolis: The University of Minnesota Press 2012.
- Graaf, B.A. de, *Theater van de angst: De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*, Amsterdam: Boom 2010.
- Graaf, B.A. de en E. Geraerts, 'Wanneer is een terrorist ontoerekeningsvatbaar', *NRC Handelsblad* 3 december 2011.
- Graaf, B.A. de, *Gevaarlijke vrouwen: Tien militante vrouwen in het vizier*, Amsterdam: Boom 2012.
- Graaf, B.A. de en A. Schmid (red.), *Terrorists on trial: A performative perspective*, Leiden: Leiden University Press 2016.
- Graaff, B.G.J. de, *Op weg naar Armageddon: De evolutie van fanatisme*, Amsterdam: Boom 2012.
- Gunning, J. en R. Jackson, 'What's so "religious" about "religious terrorism"?', *Critical Studies on Terrorism* 2011, 4(3), p. 369-388.
- Gurr, T.R., *Why men rebel*, Princeton: Princeton University Press 1970.
- Hauser, D., *Baader und Herold: Beschreibung eines Kampfes*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 1998.
- Herman E.S. en G. O'Sullivan, *The 'terrorism' industry: The experts and institutions that shape our view of terror*, New York: Pantheon Books 1989.
- Hoffman, B., *Inside terrorism*, New York: Columbia University Press 1998.
- Hoffman, B., *Inside terrorism*, New York: Columbia University Press 2006.
- Horgan, J., 'Deradicalization or disengagement? A process in need of clarity and a counterterrorism initiative in need of evaluation', *Perspectives on Terrorism* 2008, 2(4), p. 3-8
- Horgan, J. *The psychology of terrorism*, London: Routledge 2014.
- Huygen, M., 'De professor is blind voor discriminatie', *NRC Handelsblad* 12 augustus 2016.
- Ignatieff, M., *The lesser evil: Political ethics in an age of terror*, Edinburgh: University of Edinburgh Press 2004.
- Jackson, R., M.B. Smyth en J. Gunning (red.), *Critical terrorism studies: A new research agenda*, London/New York: Routledge 2009.
- Jenkins, B.M., 'International terrorism: A new mode of conflict', in: Carlton, D. en C. Schaerf (red.), *International terrorism and world security*, London: Croom Helm 1975.
- Juergensmeyer, M., *Terror in the mind of God: The global rise of religious violence*, Berkeley: University of California Press 2003.
- Kammerman, S. en A. Kouwenhoven, 'Oorlog in de Islamologie: Haters tegen wegkijkers', *NRC Handelsblad* 7 oktober 2016.

- Klerks, P., *Terreurbestrijding in Nederland, 1970-1988*, Amsterdam: Ravijn 1989.
- Koning, M. de, 'Muslim fundamentalism: Some considerations about research', *Closer* 22 december 2013.
- Koning, M. de, 'Een vermeende sociaal-democraat: Koopmans over de dreiging van de (radicale) Islam', *Closer* 4 januari 2017.
- Koning, M. de, I. Roex, C. Becker en P. Aarns, *Eilanden in een zee van ongelof: Het verzet van de activistische da'wa in België, Nederland en Duitsland*, Amsterdam: IMES 2014.
- Koopmans, R., 'Religious fundamentalism and hostility against out-groups: A comparison of Muslims and Christians in Western Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 2015, 41(1), p. 33-57.
- Kouwenhoven, A., 'Jihadonderzoeker UvA uitte zelf steun voor IS-strijders', *NRC Handelsblad* 16 januari 2017.
- Krueger, A.B. en J. Maleckova, 'Education, poverty and terrorism: Is there a causal connection?', *Journal of Economic Perspectives* 2003, 17(4), p. 119-144.
- Kundnani, A., 'Radicalisation. The journey of a concept', *Race & Class* 2012, 54(2), p. 3-25.
- LaFree, G. en E. Miller, 'Desistance from terrorism: What can we learn from criminology?', *Dynamics of Asymmetric Conflict* 2008, 1(3), p. 203-230.
- LaFree, G., L. Dugan en E. Miller, *Putting terrorism in context: Lessons from the Global Terrorism Database*, New York: Routledge 2015.
- Lindaas, O.A. en K.A. Pettersen, 'Risk analysis and Black Swans: Two strategies for de-blackening', *Journal of Risk Research* 2016, 19(10), p. 1231-1245.
- Lum, C., L. Kennedy en A. Sherley, *The effectiveness of counter-terrorism strategies: A Campbell systematic review*, Campbell Collaboration Systematic Reviews 2004.
- Malkki, L., *How terrorist campaigns end: the campaigns of the Rode Jeugd in the Netherlands and the Symbionese Liberation Army in the United States*, University of Helsinki (dissertatie) 2010.
- Malkki, L. en T. Sinkkonen, 'Political resilience to terrorism in Europe: Introduction to the special issue', *Studies in Conflict and Terrorism* 2016, 39(4), p. 281-291.
- Mandel, D., 'Radicalization: What does it mean?', in: Pick, T., A. Speckhard en B. Jacuh (red.), *Home-grown terrorism: Understanding and addressing the root causes of radicalisation among groups with an immigrant heritage in Europe*, Amsterdam: IOS Press 2010.
- Meertens, R.W., Y.R.A. Prins en B. Doosje, *In iedereen schuilt een terrorist: Een sociaalpsychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*, Schiedam: Scriptum 2006.
- Miller, D. en T. Mills., 'The terror experts and the mainstream media: The expert nexus and its dominance in the news media', *Critical Studies on Terrorism* 2009, 2(3), p. 414-437.

- Moghaddam, F.M., 'The staircase to terrorism: A psychological exploration', in: *American Psychologist* 2005, 60(2), p. 161-169.
- Moghaddam, F.M. en A.J. Marsella (red.), *Understanding terrorism: Psychosocial roots, consequences and interventions*, Washington, D.C.: American Psychological Association 2003.
- Muller, E.R., e.a., *Trends in terrorism*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2004.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV), *Terrorismebestrijding*, www.nctv.nl/organisatie/ct/terrorismebestrijding/index.aspx.
- Neumann, P.R., B. Rogers, R. Alonso en L. Martinez, *Recruitment and mobilisation for the Islamist militant movement in Europe*, ICSR Report 2007.
- New York Times, 'That Ignoramus. 2 French Scholars of Islam turn Bitter Rivals', *New York Times* 12 juli 2016.
- Pape, R.A., 'The strategic logic of suicide terrorism', *American Political Science Review* 2003, 97(3), p. 343-361.
- Pape, R.A., *Dying to win: The strategic logic of suicide terrorism*, New York: Random House 2006.
- Piazza, J.A., 'Rooted in poverty?: Terrorism, poor economic development, and social cleavages', *Terrorism and Political Violence* 2006, 18(1), p. 159-177.
- Piazza, J.A., 'Incubators of terror: Do failed and failing states promote transnational terrorism?', *International Studies Quarterly* 2008, 52(3), p. 469-488.
- Ranstorp, M., *Understanding violent radicalisation*, London: Routledge 2010.
- Rapoport, D.C., 'The four waves of modern terrorism', in: Cronin, A.K. en J.M. Ludes (red.), *Attacking terrorism: Elements of a grand strategy*, Washington, D.C. 2004, p. 46-73.
- Richardson, L., *What terrorists want: Understanding the enemy, containing the threat*, New York: Random House 2006.
- Roese, N.J. en K.D. Vohs, 'Hindsight bias', *Perspectives on Psychological Science* 2012, 7(5), p. 411-426.
- Rommelspacher, B., *Der Hass hat uns geeint: Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*, Frankfurt am Main: Campus Verlag 2006.
- Roy, O., *Al-Qaeda in the West as a youth movement: The power of a narrative*, MICROCON Policy Working Paper No. 2 November 2008.
- Sageman, M., *Understanding terror networks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2004.
- Sageman, M., *Leaderless Jihad: Terror networks in the twenty-first century*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008.
- San, M. van, S. Sieckelinck en M. de Winter, *Idealen op drift: Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*, Den Haag: Boom Lemma Uitgevers 2010.
- Schmid, A.P. en J. de Graaf, *Violence as communication: Insurgent terrorism and the Western news media*, London/Beverly Hills: Sage Publications 1982.

- Schmid, A.P. en A.J. Jongman (red.), *Political terrorism: A new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories and literature*, New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers 1988.
- Schmid, A.P., 'Terrorism and the media: The ethics of publicity', *Terrorism and Political Violence* 1989, 1(4) p. 539-565.
- Schmid, A.P., 'Terrorism: The definitional problem', *Journal of International Law* 2004, 36(2), p. 375-420.
- Schuurman, B., *Becoming a European homegrown jihadist: A multilevel analysis of involvement in the Dutch Hofstadgroup, 2002-2006*, University of Leiden (dissertatie) 2017.
- Schwartz, S.J., C.S. Dunkel en A.S. Waterman, 'Terrorism: An identity theory perspective', *Studies in Conflict & Terrorism* 2009, 32(6), p. 537-559.
- Sedgwick, M., 'Al-Qaeda and the nature of religious terrorism', *Terrorism and Political Violence* 2004, 16(4), p. 795-814.
- Smith, B.L., J. Cothren, P. Roberts en K.R. Damphousse, *Geospatial analysis of terrorist activities: The identification of spatial and temporal patterns of preparatory behavior of international and environmental terrorists*, Washington, D.C.: US Department of Justice 2008.
- Speckhard, A. en K. Akhmedova, 'Black widows: The Chechen female suicide terrorists', in: Schweitzer, Y. (red.), *Female suicide terrorists*, Tel Aviv: Jaffe Center for Strategic Studies 2006, p. 1-17.
- Stampnitzky, L., 'The emergence of terrorism studies as a field', in: Jackson, R. (red.), *The Routledge handbook of critical terrorism studies*, London/New York: Routledge 2016, p. 17-27.
- Stern, J., *Terror in the name of God: Why religious militants kill*, New York: Ecco 2004.
- Tajfel, H. en J.C. Turner, 'The social identity theory of intergroup behavior', in: Worchel, S. en W.G. Austin (red.), *The psychology of intergroup relations*, Chicago: Nelson-Hall 1986, p. 7-24.
- Taleb, N.N., *The black swan: The impact of the highly improbable*, London: Penguin Books 2008.
- Taylor, M., 'Is terrorism a group phenomenon?', *Aggression and violent behavior* 2010, 15(2), p. 121-129.
- Terpstra, N., 'Assessing IS as a state: A comparison of rebel governance', *USHS Blog* 12 december 2016.
- United Nations, *A more secure world: Our shared responsibility, Report of the high-level panel on threats, challenges and change*, Session 59, Agenda Item 55, New York: U.N. Doc A/59/565 2004.
- Veldhuis, T., *Prisoner radicalisation and terrorism detention policy: Institutionalised fear or evidence-based policy making?*, London: Routledge 2016.
- Victoroff, J., 'The mind of a terrorist: A review and critique of psychological approaches', *Journal of Conflict Resolution* 2005, 49(1), p. 3-42.

- Waldmann, P., *Terrorismus: Provokation der Macht*, Hamburg: Murmann Verlag 2005.
- Weggemans, D.J. en B.A. de Graaf, *Na de vrijlating: Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-ge-detineerden*, Amsterdam: Stapel en De Koning 2015.
- Weinhauer, K., J. Requate en H.-G. Haupt (red.), *Terrorismus in der Bundesrepublik: Medien, Staat und Subkulturen in den 1970er Jahren*, Frankfurt/New York: Campus Verlag 2006.